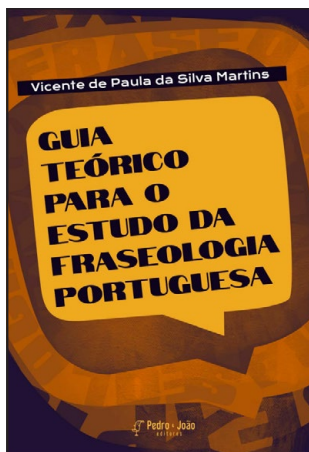

MARTINS, Vicente de Paula da Silva (2020). *Guia teórico para o estudo da fraseologia portuguesa*. São Carlos: Ed. Pedro & João. ISBN 978-65-86101-99-7, 121 pp.¹

O libro *Guia teórico para o estudo da fraseologia portuguesa*, publicado en 2020, da autoría de Vicente de Paula da Silva Martins, presenta un panorama dos estudos feitos sobre fraseoloxía e auxilia na comprensión dalgúns termos comúns nese campo, como unidade fraseolóxica, expresión idiomática, convencionalidade ou idiomaticidade, entre outros. O autor, Vicente Martins, é doutor en lingüística pola Universidade Federal do Ceará (UFC) coa tese *Estratégias de Compreensão de Expressões Idiomáticas por Não Nativos do Português Brasileiro* de 2013. Desde 1994, traballa como profesor de Lingüística, fonética e fonoloxía, Adquisición de linguas e Lingua Portuguesa no curso de Letras na Universidade Estadual Vale do Acaraú (UVA), municipio de Sobral

(Ceará – O Brasil). Na altura da publicación do libro, o autor estaba realizando a súa segunda fase de posdoutoramento pola UFC (2019-2020), na área de lingüística, cunha investigación sobre «Os Culturemas no Discurso Lítero-Musical das Letras de Canção Brasileira». Ademais do libro obxecto desta recensión, o autor tamén publicou outros sobre lingüística, educación ou lingua portuguesa, alén de poemas.

O libro *Guia teórico para o estudo da fraseologia portuguesa* conta con dous prefacios escritos por profesoras de renome na área da fraseoloxía española, un da autoría da profesora Dra. Carmen Mellado Blanco (Universidade de Santiago de Compostela), que trata da fraseoloxía en lingua portuguesa, e outro de autoría da profesora Dra. M.ª Isabel González-Rey (Universidade de Santiago de Compostela), que trata do fenómeno fraseolóxico. Na súa introdución, Mellado Blanco menciona o crecemento dos estudos no campo da fraseoloxía de lingua portuguesa, principalmente no Brasil. De acordo coa profesora Carmen Mellado, Vicente Martins soubo sintetizar en que punto se encontran actualmente no Brasil os estudos fraseolóxicos, conciliando investigacións de diferentes correntes da lingüística. González-Rey, pola súa parte, destaca como o traballo de Martins contribuíu para paliar a carencia de investigacións no ámbito da fraseodidáctica ao tentar entender como funciona a mente do falante non nativo cando necesita acceder a unha memoria cultural para comprender expresións idiomáticas.

Ademais dos prefacios, o libro conta con sete capítulos, seguidos das «Considerações Finais». A primeira parte do libro, de carácter teórico, presenta os capítulos: «Fraseologia, léxico e linguística»; «Fraseologia, afinal, o que é?»; «Bases teóricas para o estudo das unidades fraseolóxicas»; «Conceitos fraseolóxicos» (dividido en

¹ Tradución ao galego por Ramón Martins Seixo.

catro subcapítulos: «O concepto de Fraseoloxía», «O concepto de unidade fraseolóxica», «O concepto de expresión idiomática» e «O concepto de locución») e «As propiedades fraseolóxicas» (dividido en cinco subcapítulos: «A polilexicalidade», «A frecuencia», «A fixación», «A idiomaticidade» e «A convencionalidade»). A seguir, o autor interrompe a teoría para expor os principais resultados de súa pescuda no capítulo «As estratexias de comprensión idiomática». Após ese relato, Martins presenta o capítulo «Os culturemas», tamén de carácter teórico e, por fin, as «Consideracións Finais».

No primeiro capítulo, «Fraseoloxía, léxico e lingüística», Martins define fraseoloxía como a subdisciplina do campo da lexicoloxía que «Ocupa-se das combinacións estáveis de unidades léxicas, constituídas por máis de dúas palabras gráficas» (Martins, 2020, p. 15). O autor destaca que o interese polas unidades fraseolóxicas vén aumentando tanto en investigacións teóricas como en aplicadas, e que os estudos sobre fraseoloxía avanzaron moito desde 1970. O autor revisa teses de doutoramento producidas en Portugal, España e O Brasil nos últimos 25 anos para demostrar que, na maioría dos casos, o enfoque abordado presenta aspectos morfosintácticos, semánticos, lexicográficos ou traditolóxicos das expresións. Tanto en Europa como no Brasil, son raras as teses que tratan especificamente dos aspectos psicolingüísticos na comprensión de expresións idiomáticas e, as que o fan, céntranse principalmente na comprensión por parte de falantes nativos. Desta feita, a pescuda realizada para o libro está xustificada, pois «Saber o que se pasa na mente de un non nativo de una lingua, durante o proceso de comprensión das expresións idiomáticas, é, en termos de pesquisa científica, una carência informacional que debe ser preenchida con novas pesquisas sob a égide da Psicolingüística» (Martins, 2020, p. 18). Daquela, o obxectivo que se propón e consegue cumprir con mestría, é «[...] contribuir, teoricamente, para os estudos de fraseoloxía à luz de hipóteses psicolingüísticas já consagradas nos meios acadêmicos, mas com o seguinte diferencial: fizemos e fazemos experimentos psicolingüísticos com non nativos, estudantes universitários de países africanos lusófonos» (Martins, 2020, p.18).

O profesor fai un breve percurso polos estudos lingüísticos sobre «frases feitas», «idiomatismos» e «expressões fixas» mostrando como estudos de diferentes correntes, como o estruturalismo, o xerativismo etc, foron contribuíndo para o coñecemento que se ten hoxe a respecto do que son e como se comportan as expresións idiomáticas. De maneira xeral, pódese entender que as expresións fixas son almacenadas e utilizadas como un bloque, entendidas cun sentido diferente á suma das súas partes e que non son creacións novas de cada falante, senón un discurso que xa foi producido anteriormente. Esas características poden carretar problemas na comprensión, principalmente por parte dos non nativos que tentan procesar a expresión de forma literal.

Debido a eses aspectos, as expresións idiomáticas intrigan tanto aos lexicógrafos, por se tratar dun conxunto de palabras que precisa ser entendido polo todo e non pola suma das súas partes, como aos psicolingüistas, xa que o falante, sexa de lingua materna ou estranxeira, precisa comprendelas de forma non literal. Para o autor, «Aproximar a Fraseoloxía da Psicolingüística (ou vice-versa) é, sem dúbida, moito

relevante e nos incita, vivamente, a explorar as relacións entre expresións idiomáticas e procesos de comprensión» (Martins, 2020, p. 27). Iso acontece pois ambas as áreas de estudo procuran responder a cuestións sobre o procesamento, o almacenamento ou as funcións desas unidades na interacción.

Martins trata dun debate que xa hai algún tempo permea os estudos da fraseoloxía: o que é unha expresión idiomática e cales son as súas características. Como ficou establecido na área, hai un contínuum nas unidades fraseolóxicas que inclúe fórmulas rutineiras, clixés, frases feitas, ditos populares, expresións idiomáticas, proverbios etc. Sen desatender os outros tipos de unidades fraseolóxicas, o autor infórmanos que optou por estudar as locucións verbais cristalizadas por elas presentaren maior consenso entre os especialistas, dado que están consagradas polo uso nunha comunidade, estando, mesmo, rexistradas en dicionarios e non representan enunciados, senón que funcionan como elementos oracionais. Por eses motivos, Martins tamén considera que as expresións idiomáticas son as mellores unidades fraseolóxicas con que realizar tests psicolingüísticos. No contexto da investigación relatada, o autor decide usar os termos «unidades fraseolóxicas» e «expressões idiomáticas» como sinónimos, por tanto, farei o mesmo nesta recensión.

Un dos puntos fortes do traballo de Martins é dar a coñecer a visión de moitos investigadores da área no momento de definir teoricamente fraseoloxía, unidade fraseolóxica e expresión idiomática. Desta maneira, mostra aos lectores a complexidade do campo e a produtividade dos estudos sobre este tema. Así, a primeira parte do libro proporciona coñecemento tanto para quen está iniciando os seus estudos na fraseoloxía como para quen ten interese en consolidar o que xa vén estudando, porén, é importante mencionar que se trata dun libro introdutorio, que non pretende discorrer ou discutir exhaustivamente sobre a fraseoloxía da lingua portuguesa ou as características das unidades fraseolóxicas. Por iso, dos moitos atributos das unidades fraseolóxicas, como afectividade, anomalía, convencionalidade, cristalización, estabilidade, estrutura non oracional, expresividade, figuración, fixación, frecuencia, gradualidade, idiomaticidade, inflexibilidade, institucionalización, lexicalización, non composicionalidade, pluriverbalidade, variabilidade, entre outras, Martins opta por profundar en cinco delas, nomeadamente: polilexicalidade, frecuencia, fixación, idiomaticidade e convencionalidade. Nos parágrafos seguintes resumirei eses trazos.

Para o autor, a polilexicalidade é condición esencial para a existencia das expresións idiomáticas, dado que non existe unha expresión idiomática composta soamente por unha palabra. Devido a esta propiedade, as expresións idiomáticas presentan características sintácticas na súa formación que relacionan a polilexicalidade con outra propiedade, a fixación, que será vista despois. A pesar de ser polilexical, a unidade fraseolóxica, cando é recuperada na memoria dos falantes ou cando é analizada semanticamente, compórtase como unha palabra soamente, ou sexa, ao recuperar unha expresión idiomática para a usar no discurso, non se procesa cada unha das palabras separadamente, senón que se recupera todo como un bloque de sentido.

A frecuencia tamén é considerada fundamental, dado que sen ela non podemos falar de convencionalidade, pois coa recorrencia vén o recoñecemento do sentido idiomático en determinadas combinacións de palabras. A frecuencia, de acordo co autor, tamén explica que, no caso de expresións ambíguas, moitas veces predomine o sentido figurado como o primeiro a que acceden os falantes en detrimento do literal.

A fixación, tamén coñecida como cristalización, refírese ao feito de que as expresións idiomáticas tenden a non admitir modificacións na súa forma, como a alteración na orde dos constituíntes ou mudanzas sintagmáticas, no entanto, o autor menciona a existencia de distintos graos de fixación. É relativamente común que haxa variación nos verbos utilizados en moitas expresións, como por exemplo, «estar/ficar no mato sem cachorro», «estar/andar com pedra no sapato», entre outras. O autor explica que esas variacións son consideradas diferentes realizacións da mesma expresión. Outra forma de modificación admitida moitas veces, é cando se ten por obxectivo intensificar o que se di, por exemplo, «abrir o *maior* bocão», «ser *muito* bom de estômago».

A cuarta característica das expresións idiomáticas que comenta Martins é a idiomaticidade, que na fraseoloxía se refire á opacidade ou non composicionalidade semántica. Neste sentido, a opacidade opónse á transparencia dunha expresión, ou sexa, á capacidade que un falante posúe de entender unha expresión idiomática a través dos seus constituíntes, mesmo sen nunca a ter visto ou ouvido antes. Unha persoa pode ouvir a expresión «brigar feito cão e gato» e deducir o que significa, por tanto, é unha expresión máis transparente. Esa propiedade tamén pode ser denominada como non composicionalidade, xa que, en moitas expresións, a suma das súas partes non contribúe para a comprensión do significado, como en «tirar o cavalinho da chuva», na cal non é posíbel chegar ao significado «desistir» sumando o significado das palabras da expresión. Segundo o autor, tamén é posíbel considerar a idiomaticidade un fenómeno gradual, pois nalgunhas expresións pódese deducir o significado a partir dalgunha palabra, en canto que outras son completamente opacas e teñen unha interpretación arbitraria dos seus compoñentes.

A última propiedade presentada é a convencionalidade, que, de acordo con Martins, é a única das cinco que é extralingüística, isto é, está relacionada co falante e a sociedade. Iso quere dicir que o significado atribuído ás expresións idiomáticas non está relacionado coas súas propiedades lexicais, senón que foi, dalgunha maneira, convencionalizado ou acordado polos falantes de determinada comunidade.

As características que escolle Martins para profundar nelas, de feito, son propiedades fundamentais e que axudan a definir as expresións idiomáticas prototípicas, o que demostra o profundo coñecemento do autor sobre o tema e axuda as persoas que están iniciando os seus estudos a entender o que son as expresións idiomáticas e como as diferenciar doutras formas de linguaxe figurada.

No capítulo «Estratégias de compreensão idiomática» é cando Martins comeza, de feito, a falar dos seus estudos psicolingüísticos. Na investigación, levada a cabo en 2013, foron feitos tests psicolingüísticos a fin de constatar as estratexias de procesamento de unidades fraseolóxicas por estudantes universitarios. A mostra contou con 20

participantes, 10 caboverdianos (5 mulleres e 5 homes) e 10 guineanos (5 mulleres e 5 homes), todos falantes de portugués como lingua segunda. Os participantes deberían interpretar o sentido das expresións idiomáticas que foron presentadas en contexto escrito de circulación nacional (xornais). O investigador utilizou o protocolo verbal *think aloud* para recoller datos de tres experimentos psicolingüísticos aplicados a todos os informantes. Desa forma, obtivéronse 20 audios que, ao seren transcritos, xeraron ao redor de mil páxinas.

Relatamos a seguir, de maneira non exhaustiva, algúns dos resultados obtidos nos experimentos e descritos no libro. Os experimentos contaron con tarefas de identificación fraseolóxica, memoria fraseolóxica, idiomaticidade fraseolóxica e frecuencia de uso de tácticas e estratexias de comprensión idiomática. No primeiro experimento, foron utilizadas as expresións «matar cachorro a grito», «não pagar mico», «tirar mais água do Joelho», «pôr a boca no trombone», «saber com quantos paus se faz uma canoa» e «chutar o pau da barraca».² No segundo experimento, as expresións utilizadas foron «engolir sapos», «fazer gato e sapato», «esquentar a cabeça», «pegar em um rabo de foguete», «botar as manguinhas de fora» e «rasgar seda».³ Finalmente, o terceiro experimento examinou as expresións «ir pentear macaco», «fazer boca de siri», «comer com os olhos», «falar pelos cotovelos», «pisar em ovos» e «encher linguiça».⁴

A hipótese dos investigadores era que os zoomorfismos (expresións con nomes de animais) e os somatismos (expresións con partes do corpo) terían idiomaticidade fraca e poderían ser entendidas polos participantes, no entanto esa hipótese non foi completamente confirmada. A expresión «matar cachorro a grito», por exemplo, foi entendida no seu sentido literal e a expresión «não pagar mico» non foi comprendida, pois os suxeitos non sabían o que era mico, o mesmo pasou con «fazer boca de siri». Cómpre mencionar, no entanto, que a maioría das expresións zoomórficas, si, foron consideradas fáciles de deducir. As expresións con partes do corpo tamén foron identificadas en gran parte, porén, moitas delas existen nos crioulos falados polos participantes, o que influíu no recoñecemento e comprensión do sentido.

² Significados: *matar cachorro a grito* (estar nunha situación angustiante ou desesperada), *não pagar mico* (pasar vergoña), *tirar mais água do Joelho* (urinar), *pôr a boca no trombone* (reclamar, protestar; denunciar algo; responsabilizar publicamente alguén por un erro, inxustiza etc.), *saber com quantos paus se faz uma canoa* (ser castigado, ser repreendido, recibir unha lección), *chutar o pau da barraca* (deixar de medir as consecuencias dalgún acto; abandonar, desistir dun proxecto).

³ Significados: *engolir sapos* (tolerar cousas ou situacións desagradábeis sen responder por incapacidade ou conveniencia), *fazer gato e sapato* (tratar con desprezo, ridiculizar; tratar mal; humillar; facer o que se quere de alguén), *esquentar a cabeça* (preocuparse; aflixirse), *pegar em um rabo de foguete* (asumir un problema difícil, unha situación problemática), *botar as manguinhas de fora* (revelar calidades ou actitudes enérxicas, decididas etc., especialmente quen parecía incapaz de o facer), *rasgar seda* (usar excesiva cortesía; trocar amabilidades).

⁴ Significados: *ir pentear macaco* (Dise para mandar retirarse [a unha persoa], para librarse de alguén ou algo que importuna), *fazer boca de siri* (calar; pedir segredo absoluto sobre determinada revelación ou feito), *comer com os olhos* (desexar moito, cobizar; ollar avidamente unha persoa ou obxecto desexado), *falar pelos cotovelos* (falar excesivamente e con desembarazo), *pisar em ovos* (actuar con moito coidado), *encher linguiça* (conversar ou pronunciar un discurso longo e baleiro de ideas só para ocupar o tempo; gastar o tempo con asuntos moi diferentes do esperado ou proposto).

A investigación mostrou algunhas das estratexias a que recorreron os informantes no procesamento fraseolóxico, como a utilización do contexto, o coñecemento previo dos participantes e os coñecementos lingüísticos na L1. Os participantes tamén referiron que coñecer un ou máis dos termos utilizados axudou a chegar ao significado nalgunhas expresións, o que mostra que nalgúns casos os constituíntes poden revelar pistas do sentido. É importante destacar, con todo, que algunhas das expresións examinadas son utilizadas non só no Brasil, senón tamén nos países dos entrevistados, sexa en portugués, sexa nas L1 (crioulo caboverdiano e crioulo guineano), por tanto había expresións que xa eran familiares para os participantes e tiveron influencia nos resultados dos experimentos. Por outro lado, a influencia do idioma prexudicou a comprensión da expresión «rasgar seda», xa que «seda», nalgúns países africanos de lingua portuguesa, é unha forma de denominar o diñeiro.

Neste capítulo, o profesor non relata todos os detalles das descubertas da súa pescuda e, entón, o lector pode ficar incitado a querer entender mellor os resultados, principalmente sobre como eran os experimentos ou como foron identificadas as estratexias de comprensión das expresións idiomáticas. Para iso, será necesario ler a tese de doutoramento, publicada en 2013 e que contén todos os resultados explicados con máis profundidade.

A análise presentada conta cunha mostra pequena de participantes (20) e tamén de expresións (18), no entanto, o propio autor recomenda que se fagan futuros estudos cunha mostra maior e composta, preferentemente, por participantes con até un ano de residencia no Brasil. Martins tamén suxire estudar o papel do contexto na presentación das expresións idiomáticas, xa que, segundo el, o recurso ao contexto foi a principal estratexia *top-down* a que os suxeitos recorreron para comprender as expresións.

A obra tenta promover a proximidade entre o Brasil e os outros países de lingua portuguesa e percíbese, a través da bibliografía citada, que o autor realizou unha investigación extensiva sobre a influencia das linguas africanas no portugués do Brasil. Por outra parte, canto ás referencias bibliográficas, o autor mostra unha longa lista de materiais consultados, o que proba a afirmación feita no inicio do libro de que a fraseoloxía é un campo en crecemento. Entre esas referencias, destacan as das autoras españolas, que xa teñen tradición na área, mais chaman tamén a atención as obras sobre terminoloxía e unidades fraseolóxicas producidas no Brasil nos últimos anos. Na bibliografía encóntranse diversas teses, disertacións, dicionarios, artigos etc. que teñen como asunto a fraseoloxía xeral no portugués brasileiro e tamén sobre fraseoloxía en contextos específicos (dicionario de xergas, vocabulario popular cearense, expresións idiomáticas corporais, colocacións en contratos sociais etc). Desafortunadamente, pódese apreciar a diversidade e produtividade que este campo está a presentar. No caso de que ese crecemento continúe, será posíbel comprender mellor tanto a parte psicolingüística sobre como ocorre o procesamento das unidades fraseolóxicas, como desenvolver abordaxes cada vez máis efectivas no dominio da fraseodidáctica. O ensino da fraseoloxía das linguas é un tema complicado e, por ese motivo, moitas veces é deixado de lado. Investigacións como as de Martins son importantes pois

botan luz sobre eses tópicos e axudan os investigadores e docentes a entender o procesamento das unidades fraseolóxicas e a encontrar maneiras de sistematizar o ensino da fraseoloxía.

Andrea de Araújo Rubert

Universidade do Minho

<https://orcid.org/0000-0001-8283-4145>

rubert.andrea@gmail.com

